

Document de politici publice

Votul Electronic pentru Alegătorii Români din Străinătate

Societatea românească se globalizează într-un ritm accelerat. Numărul românilor cu domiciliu temporar sau permanent în străinătate s-a multiplicat continuu în ultimii douăzeci de ani, ajungându-se la o cifră între 2.5 și 2.7 milioane¹ de cetățeni care trăiesc doar în țările Uniunii Europene. România este țara europeană cu proporția cea mai mare din populație care trăiește în afara granițelor. Totuși, voturile celor aproximativ 15% din cetățenii români care trăiesc peste hotare² au reprezentat numai 1.39% dintre cele exprimate la al doilea tur al alegerilor prezidențiale din 2009³. Situația este similară și la scrutinurile anterioare. Pentru a înțelege sursele acestei anomalii, dar și potențialele soluții, GRSP Society derulează proiectul „Diaspora Votează”. Materialul de față prezintă concluziile acestui proiect, reia argumentele prezentate în studiul „Votul românilor din străinătate, votul în persoană și proceduri alternative” și înaintează propunerea concretă de introducere a votului electronic de la distanță, adică a votului prin internet.

Introducere

Deși Constituția României garantează la Articolul 36. alineatul 1 *dreptul la vot pentru toate persoanele adulte*, iar statul român are datoria de a sprijini „întărirea legăturilor cu românii din afara frontierelor țării”⁴ organizarea votului în doar 294 de secții din cadrul misiunilor diplomatice românești⁵ face ca unei bune părți din cei 15% din cetățenii români aflați în afara granițelor țării, să le fie limitat în mod implicit dreptul la vot. Astfel, prevederile articolului 3, al. 3 din legea electorală adoptată în 2008 care stabilește că „cetățenii români cu domiciliul în străinătate beneficiază de aceleași drepturi privind participarea la alegeri ca orice cetățean român” rămân doar un deziderat din mai multe motive:

(1) Secțiile de vot au aceeași structură ca și cele din România, dar deserveșc în general un număr mult mai mare de potențiali votanți. Menționăm doar faptul că pentru turul al doilea al alegerilor prezidențiale din 2009, nouă dintre cele zece secții de votare cu cei mai mulți alegători sunt secții de votare din străinătate.

Tabelul 6. Secțiile de vot cu cei mai mulți alegători, Alegerile prezidențiale 2009, turul al doilea

Țara/Orașul	Secția de votare	Numărul de voturi
FRANȚA	PARIS	3785
TIMIȘOARA	CĂMINUL NR.19C UNIV. POLITEHNICĂ	2825
SPANIA	COSLADA	2632
MAREA BRITANIE	LONDRA 3	2573
REP. MOLDOVA	CHIȘINĂU 2	2532
IRLANDA	DUBLIN	2463
SPANIA	CASTELLON DE LA PLANA 1	2452
REP. MOLDOVA	CHIȘINĂU 1	2349
SPANIA	ZARAGOZA	2329
BELGIA	BRUXELLES 1	2196

¹ Organizația pentru Cooperare și Dezvoltare Economică, 2010. Raportul este disponibil la: http://www.oecd.org/document/43/0,3343,en_2649_33931_45616875_1_1_1_1,00.html.

² Fundatia Soros Romania, Reprezentarea diasporei și votul românilor din străinătate, 2009, p.6.

³ Biroul Electoral Central, 2009.

⁴ Articolul 7, idem.

⁵ În țări precum Spania și Italia au fost organizate la ultimele alegeri și câteva secții speciale.

Numărul redus al misiunilor diplomatice românești din unele țări cu o concentrație mare de cetățeni români ar face de altfel imposibilă exercitarea dreptului la vot a tuturor celor cu drept de vot. În 2009, în Spania au fost organizate un număr de 38 secții de votare la un număr de 718,000 români rezidenți înregistrați în evidențele autorităților spaniole.⁶ Organizarea unei secții pentru fiecare 18895 rezidenți – în comparație cu un număr mediu de o secție de votare pentru fiecare 1,500 de locuitori în România – ar face ca și la o rată de participare de 50%, votul să devină o misiune imposibilă pentru mulți cetățeni. Așa cum reiese dintr-o serie de reportaje de presă, aceste probleme s-au concretizat de altfel în mai multe cazuri.⁷

(2) Cetățenii români cu domiciliu temporar sau permanent în străinătate sunt dispersați în multe țări pe distanțe foarte mari. Aceste distanțe variază de la cazuri extreme precum o distanță de peste 4000 km din Vancouver până la secția din Ottawa în cazul Canadei, la sute de kilometri pentru majoritatea cetățenilor aflați în SUA și țările membre ale UE. Distanțele mari de deplasare până la locul unde se află misiunile diplomatice românești presupun costuri financiare și o cheltuială de timp incomparabile cu efortul necesar pentru a vota în România, aspect care limitează dreptul egal la vot.

O problemă pentru democrația românească

Cetățenii români care locuiesc temporar sau permanent în străinătate au dreptul legal și moral de a-și exercita în condiții rezonabile dreptul la vot la alegerile prezidențiale, parlamentare și europarlamentare. Dificultățile legate de exercitarea dreptului de vot pentru 15% din alegători afectează în mod direct calitatea democrației din România. Dincolo de faptul că o bună parte din acești cetățeni se află doar temporar în afara granițelor țării, chiar și cei care vor rămâne în mod permanent în afara granițelor țării reprezintă o resursă importantă pentru România. O bună parte din acești cetățeni se află în legătură directă cu România prin: bani trimiși în țară⁸, prin investițiile realizate în România sau prin proprietățile pe care le dețin în România (pentru care plătesc taxe și impozite).

O soluție pe termen scurt cu impact pe termen lung

În spiritul Constituției României, întărirea legăturilor cu românii din diaspora trebuie să reprezinte o prioritate pentru instituțiile statului român, clasa politică și societatea civilă. Facilitarea posibilității de a vota reprezintă unul din instrumentele cele mai facile și mai puțin costisitoare pentru a realiza acest lucru. Răspunzând acestei nevoi, GRSP Society s-a angajat prin proiectul "Diaspora Votează" într-un efort susținut de realizare a unei diagnoze corecte a situației actuale și de analizare în mod riguros a potențialelor soluții. În urma organizării a 17 dezbateri cu reprezentanții diasporii din 11 țări,⁹ a colectării de chestionare pe acest subiect¹⁰, a realizării unei serii de discuții cu experți în domeniu, precum și prin realizarea unei analize detaliate¹¹ a soluțiilor folosite în alte țări pentru a veni în întâmpinarea facilitării dreptului la vot a propriilor cetățeni, a reieșit în mod clar că soluția cea mai adecvată situației contemporane este introducerea **votului prin internet**. Suplimentarea actualului sistem de secții de vot organizate de MAE printr-un sistem de vot prin internet ar oferi o serie de avantaje incomparabile cu orice altă opțiune:

- **Costuri reduse de operare în comparație cu extinderea numărului de secții de votare sau a votului prin poștă.** Odată cu dezvoltarea inițială a sistemului, folosirea lui la fiecare tur de scrutin necesită eforturi organizatorice reduse în ceea ce privește personalul, infrastructura fizică, materialele necesare pentru a vota, transmiterea și numărarea votului.
- **Experiența celorlalte state** poate fi folosită cu succes ca reper în alegerea metodei cele mai eficiente pentru România.

⁶ <http://www.ziare.com/diaspora/diaspora-romana/718-000-de-romani-sunt-inregistrati-in-spania-739702>.

⁷ <http://www.hotnews.ro/stiri-politic-6543311-votarea-sectiile-din-strainatate-proasta-organizare-cozi-interminabile-multi-nervi-oameni-care-nu-ajuns-voteze.htm>.

⁸ 10 miliarde de \$ în 2008 conform unui raport al Băncii Mondiale.

⁹ <http://diasporavoteaza.org/dezbateri> - la care au participat circa 260 persoane Belgia, Canada, Franta, Italia, Marea Britanie, Olanda, Republica Moldova, San Marino, Spania, SUA, Ungaria.

¹⁰ 269 chestionare completate de români care la alegerile prezidențiale din 2009 se aflau pe teritoriile a 26 de țări.

¹¹ Studiul „Votul românilor din străinătate, votul în persoană și proceduri alternative”.

- **Gradul înalt de securitate.** Atât timp cât sistemul supus unor teste riguroase de securitate înaintea folosirii lui, și este permanent scanat pe durata procesului, riscurile sunt aproape inexistente. De asemenea, spre deosebire de votul prin corespondență, procesul poate fi monitorizat în timp real de observatori din partea partidelor politice.
- **Depistarea oricărui vot dublu.** Întrucât sistemul va fi folosit în combinație cu registrul electronic aflat în dezvoltare, odată introdus CNP-ul în sistemul integrat, în cazul în care persoana respectivă va vota într-o altă locație, acest lucru va fi verificat cu ușurință. Pe termen mediu (2-6 ani), odată cu dezvoltarea sistemului de verificare în timp real a identității persoanelor prezente la vot, se va ajunge la **imposibilitatea votului dublu.**
- **Creșterea gradului de participare.** Votul prin internet este o modalitate de vot flexibilă, având în vedere că electoratul poate vota când dorește, având la dispoziție o perioadă de timp de o zi¹², fără a fi necesară deplasarea la secția de vot.
- Votul electronic **nu implică un cost suplimentar** semnificativ pentru cei care dețin un computer și au acces la internet. Votarea on-line este rapidă pentru că presupune doar câteva minute în fața calculatorului.
- **Accesibilitatea și atractivitatea,** în primul rând pentru populația tânără, considerată ca fiind dificil de mobilizat. În Estonia alegătorii tineri, având până în 35 ani, reprezintă peste 40% din numărul celor care au folosit internetul pentru a vota.
- **Numărătoarea voturilor și raportarea rezultatelor** au loc în timp mai scurt decât în cazul numărării buletinelor de hârtie.
- Persoanele cu reședință temporară în afara granițelor țării (cum ar fi studenții, muncitorii sezonieri) **pot vota în cazul alegerilor parlamentare pentru circumscripția unde-și au reședința permanentă**, și nu în mod obligatoriu pentru circumscripția 43¹³. În acest fel, utilitatea votului este cu mult crescută pentru acest persoane.

Chiar dacă votul prin internet este o soluție relativ nouă în comparație cu votul prin poștă, dezvoltările tehnologice din ultima decadă îl fac o soluție analizată de un număr din ce în ce mai mari de țări. De altfel, votul prin internet se folosește de 10 ani în 7 țări,¹⁴ iar sistemul este sprijinit de Comisia Europeană care a inițiat proiectul Cyber Vote¹⁵ în scopul testării aplicabilității pe scară largă a votului prin internet.

Unul din cele mai mediatizate cazuri este cel al Estoniei, unde inițiativa votului prin internet s-a concretizat odată cu dezvoltarea în 2002 a unui cadru legal care să asigure infrastructura necesară votului. Testările au început la sfârșitul anului 2004 la nivel local, iar în 2007 Comitetul Național Electoral a organizat primele alegeri parlamentare la care atât estonienii din țară, cât și cei aflați în străinătate au putut vota prin internet din orice loc din lume. Astăzi condițiile ce trebuie îndeplinite sunt: existența unui calculator cu sistem de operare Windows, MacOS sau Linux, un browser internet, conexiune la internet, cardul de identitate și un cititor de carduri (*smart card reader*). Fiecare alegător este informat dinainte cu privire la votul electronic și la perioada în care poate vota, primind prin poștă un card de alegător. Votarea propriu-zisă se desfășoară pe website-ul Comitetului Național Electoral în modul următor: mai întâi, pentru autentificare, se introduce cardul de identitate într-un cititor de carduri conectat la calculator. În funcție de numărul unic de identificare, pe ecran apare un meniu cu opțiunile de vot corespunzătoare circumscripției alegătorului. După selectarea candidatului dorit, alegătorul confirmă votul printr-o semnătură digitală. Apoi este anunțat, pe aceeași pagina web, că votul său a fost înregistrat. Centralizarea voturilor are loc conform principiului "plicului dublu", prin care votul este introdus în urna electronică doar după ce datele personale au fost înlăturate. Astfel se asigură anonimitatea voturilor. Programul de implementare a votului electronic din Estonia a fost finanțat de Uniunea Europeană cu mai puțin de 1 milion Euro pentru implementare. Costurile anuale de funcționare pot ajunge până la 300.000 Euro¹⁶.

Votul prin internet și alternativele

În cadrul proiectului "Diaspora Votează" au fost analizate două alte opțiuni destinate facilitării votului pentru românii cu domiciliu temporar sau permanent în afara României: creșterea numărului de secții organizate în

¹² Conform fusului orar al fiecărei țări

¹³ Circumscripția specială pentru românii din afara granițelor țării

¹⁴ Austria, Australia, Canada, Estonia, Franța, Japonia, Elveția.

¹⁵ <http://www.eucybervote.org/>

¹⁶ Sursa: www.epractice.eu

străinătate de către MAE și introducerea votului prin corespondență. Chiar dacă fiecare din aceste două alternative prezintă o serie de avantaje, opțiunea votului prin internet prezintă o serie de avantaje comparative semnificative.

Avantaje față de opțiunea creșterii numărului de secții de votare

- Votul prin internet este mult mai **eficient**. În cazul țărilor cu o dispersie mare a cetățenilor români, creșterea densității secțiilor de votare nu ar scădea în mod sensibil investiția de timp și de bani necesară pentru a ajunge la secția de votare.
- Votul prin internet este mult mai **ieftin**. În țări precum Spania și Italia, necesarul ar fi de peste 400 de secții de votare în fiecare țară¹⁷. Astfel, costul pentru facilitarea votului pentru încă 1000-3000 de votanți deschizând o secție nouă de vot e mult mai mare decât în cazul votului prin internet unde costul adițional e practic zero.
- Votul prin internet necesită un **personal mult mai redus**. Legislația actuală cere ca un membru al corpului diplomatic să fie prezent în fiecare secție de votare, astfel că numărul limitat al acestora ar crea probleme semnificative în extinderea numărului secțiilor de votare.
- Votul prin internet **nu este afectat de legislația altor țări**. De exemplu, în Canada și Australia secțiile de votare pot fi organizate doar într-o misiune diplomatică.

Avantaje față de votul prin poștă

- Votul prin internet **nu este dependent de serviciile poștale ale altor țări**, dependență care poate genera deficiențe în gestionarea transmiterii voturilor. De asemenea, se poate elimina orice suspiciune generată de potențiala pierdere a unor voturi. Nu în ultimul rând, existența unor întârzieri datorate primirii votului poștal după termenul limită, poate genera probleme logistice semnificative. Întrucât din principiu, ar trebui ca plicurile să poată fi expediate până în ultima zi de campanie, rezultatele finale ale alegerilor ar putea fi aflate numai după primirea tuturor plicurilor, adică după mai bine de două săptămâni. În schimb, dacă se impune un termen limită anterior finalizării campaniei electorale (de exemplu, o săptămână) votanții nu vor putea lua în calcul ultimele evenimente din campania electorală.
- Votul prin internet **poate fi folosit cu ușurință pentru turul II al alegerilor Prezidențiale**. În schimb, organizarea votului prin poștă în numai 10 zile poate implica dificultăți tehnice insurmontabile. Întrucât rezultatele oficiale se află în 2-3 zile din momentul finalizării procesului de votare, ar rămâne numai 10 zile pentru trimiterea plicurilor de către autorități, completarea lor și trimiterea înapoi a plicurilor cu buletinele de vot.

Mituri despre votul prin internet

Chiar dacă majoritatea politicienilor și a comentatorilor politici se declară în principiu în favoarea facilitării dreptului la vot pentru cetățenii români cu domiciliu temporar sau permanent în străinătate, în dezbaterile din ultimii ani au fost aduse o serie de argumente legate de o presupusă inoportunitate a implementării unor astfel de metode. În rândurile care urmează vom menționa unele din aceste argumente împotriva votului prin internet, cât și contra-argumentele care le fac foarte puțin credibile:

- *Votul prin internet este o tehnologie nouă care este puțin înțeleasă. Sistemul de vot electronic se poate defecta în ziua alegerilor conducând la probleme majore.* Fals, tehnologia este într-adevăr una relativ nouă, dar a fost deja testată în nenumărate ocazii. Sistemul folosit poate fi pretestat 'off-line' suficient de mult pentru a fi identificate orice potențiale probleme. Nu au existat alegeri în care votul prin internet să se fi blocat pentru o perioadă semnificativă.
- *Votul prin internet poate fi fraudat.* În ciuda unor zvonuri cu privire la securitatea votului prin internet până în momentul de față nu au existat nici un fel de alegeri ale căror rezultat să fi fost contestate datorită unor potențiale fraude datorate votului electronic.
- *Votul prin internet poate fi blocat sau fraudat de către hackeri.* Prin alegerea unei soluții de securitate potrivită și scanarea permanentă a sistemului pe parcursul procesului de vot, acest pericol poate fi ținut sub control.

¹⁷ Pentru obținerea unei ponderi de o secție de vot la fiecare 1500 de rezidenți

- *Proportia votantilor folosesc calculatorul pentru accesarea internetului este încă redusă. Rata de acoperire a internetului este foarte mare în majoritatea țărilor unde se află un număr mare de cetățeni români, iar tendința privind folosirea calculatorului este unul puternic ascendent.*
- *Orice metodă de vot la distanță este mai susceptibilă de influențarea votului prin cumpărarea lui. Din păcate, în ciuda interdicției legale, influențarea votului prin oferirea de avantaje materiale a devenit din ce în ce mai problematică în România. Totuși, din punct de vedere logistic, acest tip de fraudă nu este mai facilă în cazul votului prin internet. Nu în ultimul rând, cetățenii români aflați temporar sau permanent în străinătate corespund mult mai puțin tipologiei persoanelor dispuse să-și vândă votul. Astfel, creșterea ratei de participare rămâne cel mai eficient instrument de reducere a impactului cumpărării voturilor.*

Votul electronic pentru următoarele alegeri parlamentare? Mai simplu decât s-ar crede!

Implementarea unui sistem de vot prin internet este relativ ușoară și stă în capacitățile logistice ale statului român. În rândurile următoare vom descrie succint pașii necesari pentru a transforma votul electronic într-o realitate de care pot beneficia toți cetățenii români cu domiciliu temporar sau permanent în altă țară:

- **Realizarea unei analize cost-beneficiu** a diferitelor opțiuni de implementare a votului prin internet. Această analiză ar urma să constituie baza de informare pentru comisia parlamentară care va elabora textul legislativ.
- **Modificarea legislației.** Legile care reglementează alegerile pentru Parlament, Președinție și Parlamentul European pot fi modificate prin adăugarea unor secțiuni în care să se reglementeze condițiile în baza cărora un cetățean român cu domiciliu temporar sau permanent în altă țară poate solicita dreptul de vot prin internet, caracteristicile generale ale platformei care va fi implementată, modalitatea de înscriere în registrul electronic special pentru acest tip de vot, modalitățile de autentificare și primire a parolei, modalitatea de desfășurare a votului.
- **Alegerea programului potrivit.** AEP va organiza o licitație la care se pot înscrie firme sau consorții de firme. Este de dorit ca o condiție de înscriere la licitație să fie experiența în implementarea unor astfel de sisteme în alte țări.
- **Dezvoltarea programului și a unui registru electronic** care să înglobeze cerințele legislației existente și care să fie compatibil cu bazele de date existente.
- **Testarea platformei.** Programul prin care platforma de votare funcționează trebuie testat și aprobat de instituțiile cu competențe în domeniu, urmând a fi utilizat în forma certificată. Criteriul principal pe care o astfel de platformă de votare trebuie să îl îndeplinească este rezistența în cazul amenințării programelor de tip virus *troian*, atacurilor de tip interzicerea accesului (*denial of service*), a erorilor programului software sau a încercărilor de a manipula platforma de vot sau serverul (*hacking*)¹⁸. Pentru a putea fi utilizat de o categorie largă de votanți, programul trebuie să aibă o interfață cât mai simplă și mai prietenoasă care să asigure votarea rapidă și fără probleme.
- Realizarea unei **campanii de informare** pentru cetățenii români din afara granițelor țării.
- **Deschiderea formalităților de înregistrare** în registrul electronic pentru românii cu domiciliul **permanent** în altă țară (persoanele cu domiciliul temporar se vor înregistra în perioada alegerilor). Cererea de radieră din listele electorale din România și înregistrarea în noua listă se poate face prin: prezența la o misiune diplomatică din țara de reședință, comunicarea prin poștă, comunicarea prin internet. În mod practic, există mai multe modalități de reglementare a acestui proces – important este ca orice înregistrare să fie însoțită de o declarație pe proprie răspundere cu privire la corectitudinea datelor, declarație care atrage o răspundere penală în caz de fals.
- Cu două luni înaintea organizării unui scrutin se pot începe procedurile de înregistrare pentru românii cu domiciliul **temporar** în afara granițelor țării.
- **Expedierea materialelor** necesare votului va începe cu 6-4 săptămâni înaintea datei scrutinului. Autoritățile electorale pregătesc elementele care permit identificarea votanților, instrucțiuni legate de

¹⁸ Un virus *troian* este un program instalat din greșeală de utilizator sub forma unui program inofensiv. Odată intrat în calculator, programul permite controlul din exterior și realizarea unor operațiuni precum: furt de date, modificare sau ștergere de fișiere sau configurații, instalare de programe, sau chiar autodistrugerea sistemului. În general orice tip de program anti-virus poate detecta virusii *troian*.

Atacul „denial of service” (DoS) urmărește blocarea accesului la un sistem. O astfel de agresiune împiedică utilizarea unui serviciu sau program, accesul la un site internet sau funcționarea unei întregi rețele de calculatoare sau servere.

autentificare și votare, informații generale. În cazul în care elementele de identificare sunt coduri alfanumerice, acestea sunt generate aleatoriu de către un calculator și expediate în mod securizat alegătorilor.

- În ziua votului se realizează **procesul efectiv de vot** care are trei componente: autentificarea, votarea și transmiterea votului.¹⁹ Pentru a putea vota, utilizatorul se va conecta la un site special creat, autentificarea făcându-se printr-un cod unic și cartea de identitate. Codurile unice alfanumerice sunt introduse de utilizatori pe platforma de votare. Alternativ, se poate folosi un card de identitate cu cip electronic și un cititor de carduri încorporat în sau anexat la calculatorul personal, răspunsul la o întrebare personală sau data nașterii, precum și completarea unui formular electronic care distinge între ființe umane și alte programe de calculator. În urma autentificării, utilizatorului îi apare meniul de vot corespunzător circumscripției din care face parte și în cadrul căruia el selectează candidatul sau candidații preferați. Transmiterea votului este confirmată printr-un mesaj care anunță alegătorul că votul său a fost înregistrat și va fi numărat. Secretul votului este asigurat prin încriptarea datelor alegătorului, însă, datorită înciptării, datele de identitate nu pot fi verificate ulterior și corelate cu votul.
- **Scanare constantă a platformei de vot electronic** pentru a detecta potențiale iregularități sau tentative de fraudă.
- **Numărătoarea voturilor** pentru fiecare circumscripție se realizează în mod automat urmând ca aceste rezultate să fie însumate cu cele obținute prin metoda clasică de votare

Concluzii

Evoluția procesului de migrație din ultimele două decenii a făcut ca în momentul de față pentru acei 15% din cetățenii români aflați în afara țării temporar sau permanent, exercitarea dreptului la vot să fie dificilă. Prin derularea proiectului "Diaspora Votează", GRSP Society a venit în întâmpinarea nevoii de găsire a unei soluții viabile pentru această problemă care afectează în mod indubitabil calitatea procesului democratic din România. În urma acestor analize, votul prin internet a reieșit drept metoda cu cel mai mare potențial de ameliorare a situației existente. Implementarea unui sistem de vot prin internet este fezabilă ținând cont de actualele capacități administrative și financiare de care beneficiază România. Implementarea unui sistem de vot prin internet presupune costuri moderate care însă se amortizează prin folosirea sistemului în cadrul a câtorva scrutine electorale. De altfel, contribuția cetățenilor români cu domiciliu temporar sau permanent în străinătate la bunăstarea României justifică pe deplin implementarea unui sistem de vot care să transforme în realitate un drept garantat prin Constituție. Pentru a putea implementa acest sistem la următoarele alegeri parlamentare, este esențial ca autoritățile române să aloce în acest an bugetul necesar pentru înființarea registrului electoral și pentru achiziționarea platformei electronice necesare.

Analiza de față a arătat de asemenea că amânarea implementării unui astfel de sistem nu este justificată în mod practic. Votul prin internet reprezintă un instrument democratic care va deveni din ce în ce mai important în viitorul apropiat. Nu există nici un motiv pentru ca România să nu se afle în avangarda țărilor care înțeleg să răspundă provocării menținerii calității democrației în contextul unei societăți globalizate.

¹⁹ Structura etapelor este preluată din Burean, T. și alții (2009), a căror analiză a fost inclusă în proiectul mai amplu al Fundației Soros România – *Reprezentarea diasporei și votul românilor în străinătate*.